

ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

На правах рукопису

ЄРМОЛЕНКО АНАТОЛІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

ДИСКУРС ЕТИЧНИХ НОРМ ТА ЦІННОСТЕЙ В СУЧАСНІЙ
НІМЕЦЬКІЙ ПРАКТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

09.00.05 - історія філософії

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ - 1996

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00754592 (W)

AB 34.963

Робота виконана в Інституті філософії НАН України

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Гур Віктор Іларіонович

доктор філософських наук, професор
Лой Анатолій Миколайович

доктор філософських наук, професор
Причепій Євген Миколайович

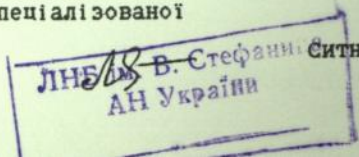
Провідна організація: Центр гуманітарної освіти НАН України
(кафедра філософії)

Захист відбудеться 21 червня 1996 р. о 11 год. на
засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.25.06 в Інституті
філософії НАН України, адреса: 252001, Київ-1, вул. Трьохсвя-
тительська 4, Інститут філософії НАН України.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту
філософії НАН України, адреса: 252001, Київ-1, вул. Трьох-
святительська 4, Інститут філософії НАН України.

Автореферат розісланий 17 вересня 1996 р.

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради

Ситниченко Л. А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. В високорозвинутих країнах Заходу у процесі подальшої модернізації - раціоналізації, ускладнення системної диференціації суспільства та прискорення соціальних змін - втрачають значимість традиційні форми суспільного життя та інституції. Суттєвих змін зазнає також і орієнтаційна сфера - царина світоглядних уявлень, ідеологій, ціннісних та нормативних систем, які забезпечували функції орієнтації та легітимації як на макро, так і на мікросуспільному рівнях. Це призводить до нових соціальних протиріч та конфліктів в площині інтерсуб'єктивних зв'язків і соціальних інституцій, а також до кризи ціннісно-нормативної системи. Такі явища фіксуються багатьма провідними західними, зокрема німецькими, вченими в термінах кризи цінностей, а саме як "втрата сенсу", "втрата досвіду", "втрата компетенції" тощо. З'являється "смісловий дефіцит", пов'язаний з тим, що минулий досвід, акумульований в нормах та цінностях традиційних етосів, вже недостатній для розв'язання нових проблем (Г. Йонас).

Внаслідок такої ситуації загострюються також проблеми легітимації політичних рішень, інтеграції суспільного організму, керованості суспільством. А тому глибоку стурбованість проблемами ціннісних орієнтацій виказують і політики, звертаючись до моральної легітимації своїх політичних акцій. Про це свідчить і той факт, що обговорення ціннісної проблематики посідає значне місце на сторінках теоретичних видань провідних політичних партій. Розділи про "головні

пінності" (Grundwerte) стали невід'ємною частиною програмних документів цих партій, орієнтирами в питаннях перспективи розвитку суспільства, бачень майбутнього. Заклики до "морально-духовного оновлення", до "нових цінностей" дедалі частіше використовуються у політичній боротьбі. Квінтесенцією цієї тенденції, що виражає прагнення до зміни ціннісних масштабів розвою суспільства, став надрукований в 1992 р. Маніфест провідних вчених, політиків, промисловців ФРН - М. Дьонгоф, М. Мігель, Г. Шмідта, В. Тірсе та ін.

Таке становище багато в чому спричинене розгортанням нового етапу науково-технічного прогресу, який знаходить відображення в соціальній науці в таких поняттях, як "третя хвиля", "п'ята кондратьєвська хвиля", "інформаційне суспільство", які сигналізують про перехід західного суспільства в нову фазу соціального розвитку. Нерідко цей процес відбивається в поняттях, які вказують лише на тенденцію цього розвитку по відношенню до попереднього і наявного суспільного стану - "посткапіталістичне суспільство", "постіндустріальне суспільство", "постмодерн", "постісторія" тощо. З другого боку, як підкреслює представник структурно-функціонального напрямку в соціології В. Бюль в книзі "Майбутнє Німеччини", нова суспільна форма неможлива без позитивних ціннісних підстав. Звідси випливає, що в сучасному суспільстві назріла нагальна необхідність суттєвої зміни моральних нормативно-ціннісних структур і орієнтирів.

Проте пошуки нових ціннісних орієнтирів ускладнюються зростанням системної комплексності сучасної науково-технічної цивілізації, прискоренням динаміки її розвитку. За таких умов часто-густо досить важко, а іноді зовсім не-

можливо "прорахувати" з точки зору моральних критеріїв наслідки дій в різних системах. Отож в суспільствах підвищеної складності, якщо скористатись метафорікою Блаженого Августина, не лише позиція Каїна, що є підвалиною граду людського, а й позиція Авеля, яка належить до Граду Божого, може нести з собою зло. Так чи так, метаморфози добра і зла втрачають свою "прозорість", більш-менш притаманну простим спільностям людей.

Однак ці метаморфози мають глибші причини, котрі як "діагноз сучасної доби" були усвідомлені наприкінці минулого століття М. Вебером і не раз підтверджувались і уточнювались багатьма західними дослідниками на протязі всього ХХ ст. Діагноз полягає в так званій діалектиці європейського процесу раціоналізації, точніше, як це було сформульовано Вебером, в "парадоксі раціоналізації". Суть цього парадоксу в тім, що в ідеї розумності, витоки якої сягають класичного раціоналізму, вихідним принципом постає визнання суверенності людського розуму, в тому числі і щодо засадничих смислів діяльності - норм і цінностей. Проте втілюючись в дійсність соціальних систем західного суспільства, ідея розумності продемонструвала відчужений характер своїх об'єктивацій від діючих індивідів та їхнього розуму.

Цей діагноз описувався такими поняттями, як підпорядкування ціннісної раціональності цілерациональності (Вебер), спільноти суспільству (Ф. Тьоніс), культури цивілізації (О. Шпенглер). Згодом це протиріччя конкретизується в таких поняттях, як протиріччя між функціональною і субстанціональною раціональністю (К. Маннгейм), технічним і діалектичним розумом (Франкфуртська школа). В дійсності це означає, що

соціальні системи, які забезпечують людське існування - політика, економіка, наука, техніка - значною мірою втрачають свій морально-етичний вимір.

На жаль, такий "діагноз" зберігає своє значення і сьогодні. Зокрема, в згаданому вище Маніфесті зазначається, що підпорядкування моральних, культурних і духовних цінностей прагматичним завданням, що вимірюються передусім грошми, є й досі сумною ознакою нашого часу.

Ступінь дослідженості тематики дисертації. Аксиологічна та морально-етична проблематика не є принципово новим явищем для німецької філософії та соціології, проте вона репрезентує саме ту специфічну рису, яка притаманна передусім сучасній філософії, де вкрай нагальною постає "суперечка про ціннісні судження". Як актуальний для філософії Баденської школи неокантіанства через проблему буття і цінностей аксиологічний аспект завдяки насамперед працям М. Вебера знайшов поширення в соціології. Так звані суперечки "про позитивізм" і "свободу від цінностей" в 50-60-і роки надали новий імпульс дослідженню цієї проблематики. Ціннісна тематика в цей період розвивалась між "свободним від цінностей" об'єктивізмом, з одного боку, і ідеологічним суб'єктивізмом - з другого. В цих умовах незаперечного вигляду набувала думка, що нема шляху до раціональної, свободної від ідеології, ціннісної орієнтації.

Однак вже на початку 70-их років виразно виявилась обмеженість даної контрверзи. Тому в західній філософії і соціології з цих часів активізуються пошуки інших можливостей і підходів до ціннісної проблематики, що відбилось в "зміні парадигм", або "повороті тенденцій" розвитку суспіль-

них наук. Етапним стало видання на початку 70-их років збірника в двох томах за редакцією М. Ріделя під загальною назвою "Реабілітація практичної філософії". В цей же час започатковується науково-тематичний збірник з далекосяжною назвою "Ініціатива" за редакцією Г.-К. Кальтенбруннера, в якому проголошується "поворот тенденції" в суспільній свідомості до нового консерватизму на підставі ціннісної та духовно-практичної переорієнтації.

Відтак стає стійкою, особливо в 80-і і 90-і роки, тенденція до аксіологізації, етизації і "рекультиваци" економічної теорії, соціології та політології. А в філософських дискусіях після програмної "Реабілітації практичної філософії", як зазначає Г.-М. Шьонгер-Манн, частіше всього йдеться про етику.

Повернення до етики в середині філософських дисциплін є помітним явищем в філософії К.-О. Апеля, в соціальній філософії Ю. Габермаса, теологічній філософії Г. Кюнга та Р. Шпаеманна, в теорії науки О. Швеннера. Етика займає також значне місце і у більшості представників ідеології постмодерну (Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Дерріди, П. Козловського, В. Вельша та ін.), ціннісного консерватизму - Г.-К. Кальтенбруннера, В. Клюксена, Г. Люббе, Г. Шельскі та ін. Отож, услід за Е. Голенштайном можна сказати, що такі дисципліни, як герменевтика і практична філософія в Німеччині перебувають у розквіті, поступово переймаючи домінуюче положення, яке ще донедавна посідали соціальна філософія і методологія науки. І це, судячи з філософських публікацій в інших країнах, стосується не лише Німеччини.

Спалахом нового інтересу до цінностей, в тому числі і

етичних цінностей, в соціальній теорії стала праця Р. Інглехарта "Ціннісні зміни в західному суспільстві", в якій була проголошена теза про перехід від матеріальних (праця, успіх) до постматеріальних (довкілля, сприятливий моральний клімат в колективі тощо) цінностей. Х. Ніденцу вважає, що фундаментальний вимір цінностей західного суспільства став одним з найпомітніших тем соціологічних дискусій в останні роки. Про це свідчить виникнення нових наукових установ даного профілю, значна кількість публікацій, конференцій і семінарів, присвячених даній проблематиці, зокрема таких, як "Семінар про "цінності на переломі" - до проблематики пошуку смислу в сучасному суспільстві"; "Людина та науки про людину. Ч. II. Цінності культури"; "Зміни цінностей та суспільні зміни".

Підставою для цього, мабуть, є те, що мірою розгортання науково-технічного прогресу в 70-80-і роки в західному суспільствознавстві виразніше почали усвідомлюватись загрози неконтрольного використання науки і техніки, безмежної економічної експансії, забруднення навколишнього середовища, гонки озброєнь. Ситуація загострюється тим, що ці проблеми набули планетарного характеру, і це багато в чому обумовлено глобальною орієнтацією на технократичну систему цінностей. В цей час з'явилися гасла про надання техніко-економічному розвитку гуманістичної спрямованості на засадах ціннісної (моральної) переорієнтації західного суспільства. З іншого боку, технічний і економічний розвиток, впровадження нових технологій, зміни в змісті праці потребують не лише вузької професійної підготовки людини, вдосконалення її кваліфікаційного рівня, але і більш "широкого", культурного

її розвитку - формування моральних рис - відповідальності, чесності, порядності тощо. Тому поряд з соціологічними і психологічними службами на підприємствах, в установах тощо виникає і морально-етична інфраструктура, завдяки чому місце "людини економічної", а згодом і "людини соціологічної" впевненіше починає заступати постать "людини етичної".

Отже стає актуальною проблематика, що пов'язана з розглядом цінностей як "суспільно-визначених, інституціоналізованих масштабів орієнтації соціальної діяльності". У зв'язку з цим виникає проблема засобу впливу етичних цінностей на діяльність. Чи мають задаватись етичні цінності та норми, так би мовити, ззовні, виступати ніби "магнітним полем", яке стримує "плазму" людської діяльності? Або ж людська діяльність сама повинна зазнати суттєвих змін, щоб набути імманентного етичного виміру, тобто їй ще належить стати етичною за своїм змістом і характером?

В доповнення до нестримно швидкого науково-технічного прогресу зростає множина досі ще не регульованих, однак потребуючих такої регуляції, різноманітних сфер людського буття в таких сферах, як політика, господарство, наука, техніка, медицина тощо. Загострюється питання про можливості такої регуляції і про її межі. Наприклад, в царині політики питання полягає в тім, чи мають максими політика виводитись із етичних принципів, як взагалі етика і політика можуть бути дотичними одна до одної? Пошуками відповідей на ці питання позначені дискусії "Політика, зміна цінностей, технологія: висхідні принципи торії соціального розвою"; "Мораль та політика - соціальна самосвідомість як процес виховання"; "Зміна цінностей, демократія, суспільство: перспективи на

наступне десятиліття"; "Етика та політика сьогодні". Виникає також питання про "місцезаповнення" моралі в ринковому господарстві. Взаємини етики та економіки знайшли відбиття в дискусіях: "Економічна теорія та етика"; "Капіталізм. Користь та мораль"; "Теорія господарства і етика"; "Етика майбутнього та індустріальне суспільство"; "Етика підприємництва". Прогрес у сфері генної інженерії відкриває простір для непередбачених наслідків. Отож мають бути встановлені певні норми, аби можна було б встановити межі втручання в сферу людської природи. Те ж саме стосується сфери медицини, зокрема штучного запліднення і пов'язаних з цим проблем прав людини на знання своєї ідентичності. Сюди належать проблеми евтаназії та абортів. Ці проблеми тематизувались в таких дискусіях, як "Смерть в добу модерну"; "Початок та кінець життя як нормативна проблема"; "Життя та смерть. Дискусія про аборти".

Отож проявляється по-новому, набуваючи конкретних соціологічних контурів, традиційна проблема співвідношення "етоса" (етичних норм і цінностей) та "світу" (господарства, політики, науки тощо). Які механізми взаємодії цих "світів" і де віднаходяться межі їхніх "сфер впливу"? Пошуки відповідей на ці питання переносять проблему функціонування цінностей з орієнтаційної до регулятивно-інтегративної площини, де цінності подаються як певне "поле взаємності" і виступають як "генералізовано виражені очікування", тобто як норми, які саме і опосередковують взаємовідношення між особистістю і структурами суспільства. Взаємодія етосу і світу конкретизується в цій площині як взаємовідношення етичних і соціальних норм.

Виникнення і функціонування етичних норм і цінностей пов'язано з конкретними суспільно-історичними умовами, які визначають рівень розвитку цього "поля взаємності". Вони зазнають змін в залежності від соціальних і культурних перетворень. В той же час вони мають відносну довготривалість і просторово-темпоральну стійкість. Тому коли йдеться про ціннісно-нормативні пріоритети в суспільстві, постає питання про те, якими мають бути ці норми і цінності: чи слід звернутись до існуючих цінностей, закріплених в традиціях і звичаях, релігійних заповідях, або до тих, які ще належить виворити, наприклад, в єдиному етосі світових релігій (Г. Кюнг) чи в універсальному дискурсі світової громадськості (К.-О. Апель, Ю. Габермас)? У зв'язку з цим актуалізується проблематика трансформації, співіснування і структурної взаємодії "старих", усталених, закріплених інституціонально, і "нових" ціннісно-нормативних систем.

Очевидно необхідні нові підходи до філософського аналізу та обґрунтування таких понять, як мораль, відповідальність, цінності, норми, які б відповідали новій ситуації, що постає перед людством. Тому багато дослідників по-новому ставлять проблему легітимації норм і цінностей, їхнього раціонального обґрунтування, що проявляє себе в розробці нових типів раціональності, нових парадигм, зокрема філософії комунікації, нової онтології, філософії соціальних систем. У зв'язку з цим переусвідомлюється і роль філософії. Проблема постає таким чином: чи мають цінності об'єктивну загальну значущість, або ж вони всупереч фактам є виразниками суто суб'єктивних рішень і емоцій? чи здатна філософія до граничного обґрунтування істинності, загальної значущості і

достовірності нових цінностей, або її завдання полягає в тім, щоб описувати вже існуючі ціннісно-нормативні системи, у крайньому разі, виводити їх дедуктивним методом із аксіом, які не можуть бути обгрунтовані остаточно? Ці проблеми знаходять відбиття в таких обговореннях, як "Норми та цінності"; "Дискусія про норми"; "Техніка теорії та мораль"; "Мораль і моральнісність"; "Норми та соціологічне пояснення"; "Раціональність" тощо. В цілому в розв'язанні проблеми обгрунтування практичних суджень намітились три шляхи: інтуїтивізм, представники якого виходять з того, що значення практичних суджень утворюються із безпосереднього (інтуїтивного) пізнання (Erkennbarkeit), децісіонізм, в якому стверджується, що вони ґрунтуються лише на рішеннях конкретних суб'єктів, та раціоналізм, який наполягає на тім, що значення практичних суджень може забезпечуватись лише методом обгрунтування.

Слід зазначити, що проблема загальної значущості і універсальності цінностей постає вкрай актуальною сьогодні. Світ стає дедалі неподільнішим, і добробут та безпека однієї країни чи народу не можуть бути забезпечені за рахунок інших, що наочно продемонстрував Чорнобиль. Така обставина потребує виходу за межі регіональних, національних, класових, групових цінностей і поєднання зусиль людства на підставі універсальних моральних норм. Необхідність обгрунтування універсалістської макроетики є однією з провідних тем представників комунікативної теорії в сучасній німецькій практичній філософії К.-О. Апеля, Ю. Габермаса, В. Кульмана.

Однак загальна значущість універсальних норм та цінностей, їхнє здійснення і чинність неможливі, якщо вони

не укорінені в "життєвому світі" людини, не пов'язані з її повсякденним буттям. Адже систему цінностей слід розглядати як ядро усякої культури. Вона є тим "культурним кодом", який визначає загальнозначущі уподобання і застереження в діяльності людей (орієнтаційна функція), інтегрує їхню повсякденну поведінку в суспільне ціле і регулює соціальні конфлікти (інтегративно-регулятивна), асимілює в собі обґрунтування раціональності відповідного образу життя, виправдання соціальних інституцій (легітимаційна).

Від того, які цінності і норми, яка їхня живляча традиція і наскільки вона відкрита до інноваційних процесів і сучасних тенденцій розвитку господарства, науки, техніки, який потенціал того чи того культурного коду, залежать і перспективи розвитку суспільства. Його місце в світовому співтоваристві. Тому поглиблення універсалізації, раціоналізації і формалізації цінностей породжують і зворотній процес, який полягає в тім, що посилюються тенденції національного відродження, інтерес до національних і етнічних коренів, до локальних культур. Отож труднощі, що виникають в обґрунтуванні етики, яка була б практично значущою для широких верств населення і до того ж безумовною та загальнообов'язковою для різноманітних етносів, націй та культур, призводить до того, що багато хто з дослідників, як наприклад Е. Макінтайр (Англія), Р. Рорті (США), М. Фуко (Франція), Р. Бубнер, В. Клюксен (Німеччина) та ін. відходять від нормативного універсалізму, віддаючи перевагу розмаїттю етосів та цінностям соціокультурних форм життя.

У зв'язку з цим загострюється протиріччя між універсалістською (формальною) та "внутрішньою" (матеріаль-

ною) етикою? чи можлива єдність етики, яка б спиралась на загальні принципи, або існує сила-силенна етик, плюралізм і релятивізм щодо етичних норм та цінностей? З одного боку, як зазначає Апелъ, вперше за всю попередню світову історію є очевидною ситуація, в якій люди, відчуваючи спільну небезпеку, мусять гуртом взяти на себе моральну відповідальність за світ загалом, з другого - очевидним є і те, що необхідна відповідальність за часткове, неповторне, минуше, якому власне і загрожує небезпека (Г. Ионас).

Таким чином, актуалізується проблематика, пов'язана із створенням етики відповідальності. Поняття відповідальності чи не найбільш уживане, коли йдеться про етику, практичну філософію загалом. Адже саме відповідальністю позначаються людські дії, коли мають на увазі прахис, тобто діяльність, яка здійснюється людиною свідомо та з власної волі. Відповідальність є ключовою категорією, яка зв'язує в єдність людську свободу і соціальний лад. Про значну увагу до цієї проблематики свідчать хоча б заголовки праць найбільш цитованих в Німеччині філософів К.-О. Апеля ("Дискурс і відповідальність"), Г. Ионаса ("Принципи відповідальності"), В. Гьосле ("Криза сучасності і відповідальність філософії"), Г. Ленка ("Відповідальність в техніці, за техніку, за допомогою техніки"), Н. Лумана ("Суспільна відповідальність соціології"), М. Марінга ("Моделі спільної відповідальності") та ін., матеріали обговорення цієї проблеми: "Відповідальність: доповіді з практичної філософії", "Зміна відповідальності та цінностей в наш час", "Наука та суспільна відповідальність".

Однак при цьому залишається нерозв'язаним питання, що

таке взагалі взяти на себе суспільну відповідальність? Хто є суб'єктом відповідальності: індивід, група чи суспільство загалом? Чи існує розподіл відповідальності в сенсі спів-відповідальності і чи може вона бути делегованою ко- мусь? Як співвідноситься відповідальність "за" (турбота) з відповідальністю "перед"? Якого масштабу потребує відповідальність "перед" відносно моральних норм і цінностей - суспільство, історія, буття в цілому або Бог? Відповіді на ці питання в свою чергу потребують тематизації проблем, пов'язаних з умовами реалізації відповідальності в людському бутті, здійснення її в системах сучасного суспільства. Тому проблематика практичної філософії знаходиться на межі ба- гатьох дисциплін - теорії дії і теорії рішень, лінгвістики і філософії мовлення, економічної теорії і філософії права, політології і соціології, культурології та екології. Назви багатотомного видання під рубрикою "Практична філософія" охоплюють такі теми, як "Dasein і етика" (Б. Зіттер), "Мова моралі і моральність" (І. Кремер-Рюгенберг), "Стратегії гу- манності. Етика громадського процесу прийняття рішень" (О. Гьоффе) тощо.

Як бачимо, актуальні питання етики охоплюють різно- манітні царини сучасної західної філософії. Відповіді на ці питання багато в чому різняться і представників різноманітних її напрямків. Однак, незважаючи на відмінність в підходах, можна констатувати, що поєднуючим моментом є залучення до практичної філософії, так би мовити, есхатологічного "пара- метру", тобто врахування безпрецедентної в історії людства ситуації, коли апокаліптичні тенденції погрожують перетвори- тись із регулятивного принципу в конститутивний фактор.

За умов, коли стає сумнівною можливість подальшого існування самого життя людини на землі, посилюються тенденції пошуку підстав таких етичних норм і цінностей, де саме життя, його збереження, а також виживання розглядаються як головний ціннісно- і нормоутворюючий принцип. Продовжуючи традиції філософії життя, філософії існування, ідея "нормативності життя" концептуалізується в ціннісному консерватизмі, постмодернізмі і інших напрямках західної філософської думки.

Загибель загрожує не тільки людині, але й довкіллю. Звідси необхідність "екологізації" етики і "етизації" екології. Екологія у співвідношенні з етикою стає частиною практичної філософії. З іншого боку, спостерігається прагнення не лише до подолання методологічного індивідуалізму при розгляді етики, а й антропоцентризму в етиці в цілому, подолання тлумачення останньої як науки, об'єктом дослідження якої є виключно відносини між людьми. В такій ситуації етика відповідальності намагається увібрати в себе онтологічні певності - відповідальність за буття загалом, перед буттям загалом, що проявляється в онтологічному підході до етики, в намаганні створити "етику спільної системи", "дружньої космосу етики" на основі "евристички страху" перед небуттям (Д. Бірнбахер, Г. Йонас, Г.-К. Кальтенбруннер, Р. Цільман та ін.).

Однак, як свідчить досвід ХХ ст., загроза людському існуванню, наявному буттю завжди пов'язана з загрозою існуванню людини як особистості, із нехтуванням її правами і свободами, з безлюдністю і безконтрольністю соціального ладу. Тому збереження життя можливе лише в гідних людині умо-

вах, в олюднених умовах, які, так би мовити, відповідають "ідеї" людини. Однак, жодний існуючий суспільний лад не може претендувати на те, щоб бути відповідним цьому намагання. Тому імператив "життя" повинен бути знятим імперативом "доброго життя", а "евристика страху" - "евристикою надії". Цінності повинні спиратись не тільки на наявне буття і необхідність його збереження, але й містити в собі абсолютні виміри людського існування, куди входить трансісторичний як попередній досвід, що викристалізувався в традиції, так і можливий майбутній досвід. Вони повинні відповідати деяким "кінцевим цілям", які не зводяться до наявної даності конкретно-емпіричного "доброго життя" в сенсі Арістотеля, а передбачають "те, чого ще немає" (Е. Блох), деякий проект "кращого життя" з його ідеальними максимами рівності та справедливості. Вони не виводяться з емпіричної дійсності, а є трансцендентальним виміром буття, який містить у собі не тільки існуюче, але й належне, те, що задано, якщо дотримуватись принципу досконалості І. Канта, як факт розуму.

Цей вимір цінностей, який розробляється комунікативною філософією на підставі трансцендентальної методології, дає можливість критично оцінити тенденції суспільного розвитку з точки зору того, наскільки наслідки цього розвитку бажані чи небажані для людини і суспільства, не чекаючи, поки історія "скаже" своє останнє слово.

З іншого боку, посилюється тенденція пошуку таких абсолютів в минулому - в традиції, народних звичаях, тобто в "перевіреному історією" досвіді. У зв'язку з цим зростає інтерес до народної і національної культури як онтологічного виміру етосу. Ця тенденція знайшла свій розвиток в кон-

цепціях ціннісного консерватизму.

Контроверзу цих концептуальних підходів досить чітко висловив Г. Люббе як "ностальгія versus утопія". Ця контроверза відбиває дві протилежні лінії в тлумаченні етосу - лінію Платона-Канта, в якій має перевагу раціонально-ідеальний вимір етичного, і лінію Арістотеля-Гегеля, в центрі уваги якої буттєвий вимір етичних норм і цінностей.

Отже, дослідження ціннісної проблематики не можливе без розв'язання таких проблем, як співвідношення трансцендентального (раціонального) і онтологічного в цінностях, ідеального і реального, традиції і новації, утопії і ностальгії. З цих питань стикаються деякі підходи і в соціально-політичному відношенні - ліберально-прогресистський, який містить у собі і момент утопізму, і неоконсервативний, який виступає з гаслами "мужності до минулого", "реабілітації традиції" тощо.

При найбільш загальному погляді на сучасну західну практичну філософію, сьогодні, на думку багатьох її представників, зокрема Апеля, поряд з дискурсивною етикою вирізняються такі три ідеально-типові позиції:

1) універсалістська, в традиції Канта, етика справедливості, що виводиться із принципів;

2) прагматично-арістотелівська етика доброго життя в сенсі традиційних добродійностей чи звичаїв, які належать до певної життєвої форми;

3) онтологічно-метафізична макроетика, засадничена принципом відповідальності.

Таким чином, перед тим як висунути конкретні завдання дисертаційної праці, зазначимо, що окреслені вище проблеми

практичної філософії слід досліджувати у відповідності з цими ідеально-типовими конструкціями.

Зауважимо лише, що трансцендентально-прагматична дискурсивна етика усвідомлює себе як конкретну трансформацію та доповнення (із урахуванням лінгвістично-герменевтично-прагматичного повороту в філософії ХХ сторіччя) етики Канта. Отож є сенс розглянути універсалістську етику справедливості в її трансцендентально-прагматичному прояві.

Друге зауваження стосується двох останніх підходів. Оскільки прагматично-неоаристотелівська етика доброго життя має багато спільного з онтологічно-метафізичною етикою відповідальності, що об'єднує їх в такому ідеологічно-теоретичному конгломераті, як ціннісний консерватизм, то існують достатні підстави об'єднати дослідження цих ідеально-типових конструкцій.

Варто зазначити, що на терені філософії СНД, зокрема в вітчизняній філософії, існує низка праць, в яких досліджується сучасна німецька філософія і соціологія. Проаналізована ситуація в соціальній теорії та соціології Німеччини останньої третини ХХ століття колективом авторів Інституту соціології РАН в таких фундаментальних монографіях, як "Буржуазная социология на исходе XX века: Критика новейших тенденций", "ФРГ глазами западногерманских социологов: Техника - интеллектуалы - культура", в яких зокрема висвітлювались і проблеми ціннісних орієнтацій, взаємин техніки і культури, влади і моралі в інтерпретаціях представників ліворадикального, неолиберального та неоконсервативного напрямків. Дослідження концепції раціональності М. Вебера і її новітніх інтерпретацій (П. П. Гайденко, Ю. М. Давидов) розкриває

ІМ. В. Стефанко
Ю. М. Давидов

шляхи переусвідомлення альтернативних технічному та економічному розумові моделей раціональності.

Вагомим внеском в розробку цієї тематики стала монографія колективу Інституту філософії НАН України "Ціннісні орієнтації: аналіз соціально-філософських концепцій Заходу 80-90 років", де простежені в історико-філософському ракурсі пошуки нових парадигм в осмисленні ціннісних орієнтацій (А. Т. Гордієнко), ціннісно-етичні виміри сучасного західного суспільства (В. С. Пазенок), комунікативна теорія в світлі новітньої німецької філософії інтерсуб'єктивності (Л. А. Ситниченко). Проблемам інтерсуб'єктивності в сучасній філософській герменевтиці присвячені також праці А. М. Лоя, А. А. Михайлова та ін. Загальна концепція комунікативної теорії Ю. Габермаса висвітлена А. В. Гайдою, Н. С. Мотрошиловою, Г. М. Таврізян та ін. Аналізом сучасної німецької соціології культури, а саме проблем співвідношення інституціонально-системних і ціннісних формоутворень культури (О. І. Погорілий), а також аксіологічного аспекту в соціології знання (Є. М. Причепій) закладені підвалини для подальшого дослідження концепцій ціннісно-нормативних чинників соціальної інтеграції, ролі науки в обґрунтуванні моральних цінностей.

Ідеологія, політологія і соціологія моралі неоконсерватизму стали предметом дослідження в працях А. А. Галкіна, Л. В. Коновалової, Б. А. Куркіна, А. І. Миграняна, П. Ю. Рахшміра, Ф. Френкіна, Л. Ельма. Аналізувались також неоконсервативні антропологічна теорія і теорія соціальних інституцій, відношення неоконсерватизму до філософії Просвітництва (Б. Т. Григор'ян), концепції "відповідальності інтелектуалів", "панування нового духовенства", плюралістичне тлумачення нео-

консерваторами практичного розуму і їхнє критичне ставлення до універсалістської етики (А. Ф. Філіпов). Порівняльний аналіз етики та ціннісних орієнтацій неоконсерватизму і соціал-демократії в працях В. І. Гура, Б. С. Орлова, Т. В. Шириці, а також розкриття відношення неоконсерватизму і "нових прав" такими дослідниками, як В. І. Кононов, В. Кьопеци стали важливим внеском в розкриття загальної духовної та морально-політичної ситуації в Німеччині.

Проте ще недостатньої уваги дослідників приділено домінуючій в німецькій філософській думці загальній тенденції "реабілітації практичної філософії", зокрема проблематиці, пов'язаній із методологічним забезпеченням теоретичного обґрунтування і суспільно-практичної легітимації моральних норм та цінностей, їх функціонування в системах сучасного суспільства, як вона відбита в філософському дискурсі Німеччини. І це повною мірою стосується тих напрямків, які стали предметом дослідження в дисертації, а саме комунікативної теорії і ціннісного консерватизму.

Мета та завдання дослідження. Запропонована дисертація, по-перше, спрямована на дослідження дискурсу представників найвпливовіших напрямків німецької філософської думки - комунікативної філософії (К. -О. Апель, Ю. Габермас, В. Кульман та ін.), та ціннісного консерватизму (Г. Йонас, Г. Люббе, Г. -К. Кальтенбруннер, Г. Рормозер, Р. Шпаеманн та ін.) - проблем функціонування та зміни етичних норм та цінностей в аспектах орієнтації, соціальної інтеграції і легітимації. Морально-етичний дискурс в німецькій філософії постає тут предметом наукового дослідження. Тобто в дисертації тема-
зуються проблеми, пов'язані з етичними нормами та цінностями.

ми, як вони відбиваються в дискусіях сучасної німецької практичної філософії. По-друге, дисертант ставить собі на меті виявити і проаналізувати різні підходи до дискурсу як до методу практичної метаінституціональної легітимації етичних норм та цінностей, що знайшло відбиток в контроверзі трансцендентально-прагматичної та онтологічної парадигм. По-третє, дисертація спрямована на вивчення ефективності та меж застосування дискурсу як засобу поєднання етичних норм і цінностей з "кодами" соціальних систем та інституцій суспільства в бутті людини як суб'єкта комунікативної дії.

Для досягнення цієї мети в дисертаційному дослідженні висунуті наступні завдання:

1. Провести порівняльний аналіз висхідних методологічних засад комунікативної (трансцендентально-прагматичної) та онтологічної (функціонально-прагматичної) парадигм дослідження та обґрунтування етичних норм та цінностей і на цій підставі - двох позицій в розумінні морально-етичного дискурсу. Для цього необхідно:

- розкрити зміст основних концептуальних схем комунікативної теорії, а саме: концепцію граничного обґрунтування моральних норм, теорію комунікативної дії, теорію комунікативної компетенції і метагерменевтичної критики ідеології, концепції поєднання етики і політики, етики і економіки;

- показати складові частини ціннісного консерватизму: онтологічні та функціональні передумови концепції екологізації етики, антропологічні засади інституціональної етики, методологічні підвалини постмодерністського плюралістичного тлумачення практичного розуму, традиціоналізм і децисіонізм, концепції самореферентності систем моралі,

політики і економіки.

2. Виявити специфіку розв'язання морально-етичної проблематики в сучасній практичній філософії, показуючи теоретичні витoki її основних напрямків і акцентуючи увагу на подібних та відмінних рисах підходів до теоретичної реконструкції класичних світоглядної та методологічної парадигм філософії суб'єктивності, класичної соціології, класичної філософії політики і економічної теорії;

- розкрити зміст концепцій трансформації філософії, реконструкції філософії історії, трансформації економічної теорії, консенсуально-дискурсивної етизації політики, а також сенс критичної рецепції ідеально-типових конструкцій класичної соціології, таких як цілерациональність і ціннісна рациональність, система і життєвий світ, системна та соціальна інтеграції тощо, що визначають основні методологічні завдання комунікативної теорії;

- провести критичний аналіз концепцій "постпросвітництва", "соціологічного просвітництва", та "саморуїнації просвітництва", "втрати суверенності суб'єкта", "обмеженого дискурсу" як складових частин ціннісного консерватизму,

3. Дослідити відмінності утопічно-прогресистського та консервативно-традиціоналістського підходів до проблем розвитку моральної свідомості, перспектив історичної зміни етичних норм та цінностей;

- визначити функції традицій, звичаїв, інституцій як складових субстанціальної моральності, їх темпоральну та топологічну "прив'язаність" до локальних культур, намітити межі функціонування конвенціональних шаблів етосу;

- виявити умови, можливості і перспективи переходу до

постконвенціонального шаблю універсалістської моралі на ос-
нові дискурсивної легітимації норм та цінностей.

4. Вирізнити консенсуально-дискурсивне та інсти-
туціонально-патерналістське тлумачення відповідальності і
пов'язані з ними підходи до розкриття регулятивних функцій
моральних норм та цінностей в соціальних системах суспільст-
ва, показати корелятивність відмінних тлумачень відповідаль-
ності із розбіжностями в підходах до розв'язання проблем по-
долання відносин панування в суспільстві.

Характеристика методології, методу дослідження, предмету
і об'єкта. Керуючись принципом єдності філософії і історії
філософії, повторюваності основних тем, фундаментальних
структур і типів філософування в історії практичної
філософії, в дисертації застосовується метод структурного
порівняння досліджуваних парадигм з метою виявлення
спорідненості та відмінності їх поміж собою щодо легітимації
моральних норм та цінностей та відносно їх інтенцій до кри-
тичної реконструкції філософії Просвітництва, трансформації
класичної філософії та класичної соціології моралі. Об'єктом
дисертаційного дослідження є орієнтаційні, легітимаційні та
інтегративно-регулятивні функції моральних норм та цінностей
в сучасному західному суспільстві. Предметну теоретичну та
фактологічну базу дослідження становить дискурс цієї пробле-
матики, відбитий в текстах представників німецької практич-
ної філософії, соціології моралі, теорії економіки,
філософії політики та філософії культури Г. Альберта,
К. -О. Апеля, К. Біденкопфа, В. Бюля, В. Вельша, Ю. Габермаса,
Г. -Г. Гадамера, А. Гелена, В. Гьосле, А. Данна, Г. Ебелінга,
Г. Йонаса, Г. -К. Кальтенбруннера, В. Клюксена, Л. Кольберга,

П. Козловські, В. Кульмана, О. Лафонтена, К. Лоренца, П. Лоренцена, Н. Лумана, Г. Люббе, Т. Майера, Р. Мюнка, В. Оельмюллера, А. Піппера, И. Піпера, М. Ріделя, Г. Рормозера, О. Швеймера, П. Ульріха, Г. Шельскі, Р. Шпаеманна та ін., а також в матеріалах конференцій, семінарів, філософських та соціологічних конгресів Німеччини останньої третини ХХ століття.

При нагоді стали також дослідження комунікативної теорії такими німецькими філософами, як В. Бендер, Д. Гроу, Р. Бубнер, В. Глассер, М. Тейніссен та ін., ціннісного консерватизму - в працях И. Герхардса, Г. Грабен, Г. Гребінг, М. Грайфенхагена, Г. Дюбіля, Л. Ельма, О. Епплера, Р. Зааге, І. Фетчера та ін. Аби показати місце комунікативної теорії в світовому філософському процесі, в дисертацію залучені матеріали дискусій К. -О. Апеля, Ю. Габермаса, В. Кульмана із Ж. Деррідоу, Е. Дюсселем, Ж. ф. Ліотаром, А. Макінтайром, П. Рікьором, Р. Рорті та ін.

У процесі роботи використовувались також праці, присвячені дослідженню основних парадигм в сучасній західній філософії та соціології, серед них доробки В. П. Андрушенка, Б. Н. Бессонова, І. В. Бичка, А. К. Бичко, Б. А. Головка, П. С. Гуревича, О. Л. Дубко, С. О. Кошарного, Т. А. Кузьміної, М. Култаєвої, К. М. Любутіна, В. В. Ляха, М. І. Михальченка, І. С. Нарського, Н. П. Полішук, А. М. Руткевича, О. М. Соболю, В. В. Танчера, К. А. Шварцман та ін.

Автор спирався на розробку проблематики, пов'язаної з дослідженням природи моралі, обґрунтуванням норм та цінностей, аналізом співвідношення ціннісного та когнітивного, аксіології та гносеології в працях Р. Г. Апресяна, Л. М. Архангельського, В. Брожика, А. А. Гусейнова, О. Г. Дробницького,

В. В. Кортани, В. Г. Табачковського, А. І. Титаренка, А. І. Фортвої. Суттєвою методологічною основою для дисертаційної роботи стали дослідження поступу в сфері практичного розуму, становлення, розвитку і функціонування соціальних і моральних норм та цінностей, ролі традиції в культурі, що відбито в працях А. Г. Здравомислова, В. П. Плахова, А. А. Ручки, В. П. Козловського, И. Мореля, А. П. Назаретяна, К. Д. Оппа та ін.

В аналізі сучасних напрямків практичної німецької філософії у порівнянні із класичними парадигмами важливим підґрунтям слугували дослідження німецької класичної філософії в працях М. О. Булатова, В. Ю. Кушакова, В. А. Малініна, М. К. Мамардашвілі, Е. Ю. Соловйова, В. С. Швирьова, В. І. Шинкарука, методологічні підходи до історико-філософського дослідження В. С. Горського, В. І. Гусєва, В. М. Нічик, М. І. Лука та ін.

Критична реконструкція онтологічної парадигми ціннісного консерватизму здійснювалась із врахуванням тенденції подолання діяльнісного підходу до проблем культури в вітчизняній філософії, зокрема розробок філософсько-онтологічної концепції особистості і культури (Є. К. Бистрицький), онтологічних підвалин моральності (В. А. Малахов), буттєвого виміру духовності (С. В. Пролєєв).

Дослідження соціокультурних аспектів раціональності та процедурно-логічних умов здійснення дискурсу в працях А. Т. Ішмуратова, Ю. А. Ішенка, П. Ф. Йолона, В. В. Кизими, С. Б. Кримського С. Б., Б. А. Парахонського, М. В. Поповича дозволили визначити шляхи рецепцій концепцій раціонального дискурсу в німецькій практичній філософії на ґрунті вітчизняної філософської думки, які намічені в дисертації.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше в вітчизняній філософії здійснена тематизація дискурсу етичних норм та цінностей в сучасній німецькій практичній філософії останньої третини ХХ століття, внаслідок якої виявлені і досліджені шляхом порівняльного аналізу основні концептуальні лінії тлумачення методу дискурсу як суспільної метаінституції по обґрунтуванню етичних норм та цінностей в аспектах орієнтації, суспільної інтеграції і легітимації. На підставі детального аналізу основних парадигмальних підходів до дискурсу, представлених комунікативною теорією (К. -О. Апель, Ю. Габермас, В. Кульман та ін) та ціннісним консерватизмом (Г. Люббе, Г. Ионас, Г. -К. Кальтенбруннер, Г. Рормозер та ін.), вперше досліджені розбіжності і дотичні моменти цих напрямків в розв'язанні найактуальніших проблем сучасної практичної філософії, а саме співіснування цінностей локальних етосів і універсальних моральних норм, свободи індивіда і його комунікативно-етичної компетенції, взаємин етики та політики, моральних цінностей та господарства, етики і екології. В результаті дослідження сформульовані наступні висновки, що містять наукову новизну:

1. Показано парадигмальну протилежність двох методологічних підходів до дискурсу як засобу суспільної легітимації моральних норм та цінностей, що виражається в контроверзі трансцендентально-прагматичного рефлексивного обґрунтування моральних норм та онтологічного дедуктивно-гіпотетичного (децисіоністського) виведення етичних цінностей, консенсуально-комунікативного та системно-функціонального ствердження та здійснення етичних норм та цінностей, а також двох типів соціально-політичної орієнтації - прогресистсько-

го та консервативного;

- з'ясовано, що концепція рефлексивно-когнітивістського граничного обґрунтування (Letztbegründung) моральних норм в комунікативній теорії базується на виявленні перформативного протиріччя, що пов'язано із рефлексивно-процедурним проясненням умов аргументації, які забезпечуються аргіогі ідеальної (трансцендентальної) комунікації, тобто симетричним відношенням учасників універсального дискурсу (формально-процедурний принцип справедливості);

- в зв'язку з цим виявлена недостатність децисіоністського підходу до ухвалення етичних цінностей на основі рішення і обмеженого дискурсу, де заперечується граничне обґрунтування моральних належностей; розкриті історико-філософські витоки етичного децисіонізму (філософія політики К. Шмітта, соціологія М. Вебера, філософія К. Льовіта, С. Кьєркегора, М. Гайдеггера). В дисертації захищається пріоритетність дискурсивно-рефлексивного обґрунтування моральних норм, яке забезпечує протидію скептицизму і релятивізму в етиці, уможливорює перевірку наявних морально-етичних приписів, критику догматичних і ідеологічних ціннісно-нормативних систем.

2. Доведено, що на відміну від трансцендентальної прагматики комунікативної теорії, яка утворює універсалістську деонтологічну концепцію філософії моралі, що спирається на прогресистський принцип універсалізації життєвого світу, онтологічна парадигма, яка є серцевиною телеологічної етики ціннісного консерватизму, передбачає апеляцію до буттєвих вимірів локальних етосів і культур, втілених в матеріальних традиційних цінностях, звичаях та інституціях, які складають субстанціальну моральність соціо-культурних життєвих

форм:

- в зв'язку з цим критично реконструйована концептуалізація страху як "цінності усіх цінностей" (Г. Йонас, Н. Луман та ін.), який висувається (поряд із екзистенціалами вини, сорому тощо) як онтологічний критерій відбору і ствердження традиційних цінностей і добродійностей (поміркованість, обов'язок перед спільнотою, дисципліна та самодисципліна, самообмеженість, благодійність тощо).

3. Виходячи з принципу єдності філософії і історії філософії, повторюваності фундаментальних тем і структур філософування, показана методом структурного порівняння методологічна спорідненість і відмінність досліджуваних парадигм щодо виявлення обмеженості і критичної реконструкції філософії Просвітництва та трансформації класичної філософії свідомості в обґрунтуванні етики;

- в ціннісному консерватизмі ця тенденція проявилась в концепціях "постпросвітництва", "соціологічного просвітництва", які спрямовані на подолання антропоцентризму раціоналістичної філософії моралі, онтологізації та екологізації етики, етизації екології. Вона відбита в категоричному імперативі Г. Йонаса: "чини так, щоб наслідки твоєї дії не були руйнівними для майбутньої можливості життя на землі";

- в комунікативній теорії тенденція трансформації класичної практичної філософії знайшла прояв в консенсуально-дискурсивній екстеріоризації категоричного імперативу Канта, що втілилось в принципі універсалізації Ю. Габермаса: "кожна значуща норма повинна відповідати умовам, що наслідки та побічні наслідки, котрі згодом виникатимуть із її все-

загального застосування при задоволенні інтересів кожного індивіда, можуть бути без примусу прийняті усіма учасниками”;

- на підставі аналізу комунікативної та онтологічної парадигм сформульовано синтетичний морально-екологічний імператив: "чини лише згідно із максимом, виходячи з якої ти міг би передбачити, що наслідки та побічні наслідки, які можуть виникнути із її всезагального застосування, будуть "прийнятними" для усього сушого, яке немов би (als ob) приймає участь в дискурсі як рівноправний партнер, що може бути артикульовано його представниками (суб'єктами екологічних рухів, партій зелених тощо, котрі захищають його "інтереси")".

4. На основі детального аналізу концепції шаблів соціо-культурної еволюції моральної свідомості Л. Кольберга (доконвенціонального, конвенціонального, постконвенціонального) та теорії комунікативної дії Ю. Габермаса виявлені шляхи розвитку суспільства до універсалістської постконвенціональної моралі, яка уможливіє співіснування різних традиційних етосів та культур, а також ствердження домінанти консенсуально-дискурсивної (етичної) раціональності по відношенню до цілераціональності, ціннісно-нормативних форм соціальної інтеграції суспільства щодо системних його форм;

- поділяючи точку зору комунікативної теорії, автор дисертації засобами порівняння із класичною філософією і соціологією показує обмеженість консервативних концепцій "реабілітації традиції як розуму в історії", "конвенціональної", "інституціональної" етик, плюралізму етосів (Г.-Г. Гадамер, Г. Люббе, Г. Ионас, В. Кляксен, И. Піпер), які спрямовані

до ствердження онтологічних (дорефлексивних) форм субстанційної моральності.

5. В дисертації проведено порівняльний аналіз двох поглядів на процес реетизації політичної системи сучасного суспільства, а також на можливість морально-етичної рекультивації економіки:

- в комунікативній теорії процес консенсуально-дискурсивної раціоналізації розглядається як фундамент демократизації політики, що є подальшим розвитком концепції Канта про внутрішній зв'язок публічності політики і її моральності, уможливує подолання принципу "свободної від цінностей" політики, виток якого в соціальній філософії Н. Макіавеллі, М. Вебера. В економічній теорії цей процес корелюється із підпорядкуванням технічної раціональності морально-етичній, систем - комунікативно раціоналізованому життєвому світу, що забезпечує симетричність прийняття рішень щодо ціннісно-нормативної орієнтації економічної системи:

- в ціннісному консерватизмі, який виходить із самореферентності і функціональної самостійності соціальних систем, проводиться принцип відносної незалежності цінностей (кодів) цих систем - моралі, політики, економіки, а процес морально-духовного оновлення суспільства пов'язується із збереженням балансу цих систем, де коди моральності відносяться до системи особистості і інтерсуб'єктивних стосунків, а коди політики та економіки - до надособистісних системних утворень.

6. Виявлено і проаналізовано два типи людської відповідальності в системах сучасного суспільства, що вису-

ноті в проаналізованих концепціях - комунікативній теорії та ціннісному консерватизмі, а саме:

- діалогічну егалітарну відповідальність, яка забезпечується демократичним горизонтом комунікативної етики, висхідним пунктом якої є етос взаємності зрілих особистостей та регулятивний принцип справедливості, що передбачає спільну відповідальність на підставі універсального дискурсу і досягнення розумного консенсусу;

- монологічну елітарну відповідальність, що спирається на технократичний горизонт конвенціонального етосу, основу якого складають традиційні добродії, вона передбачає обмежений дискурс і патерналістську відповідальність за людей та світ, консервує асиметричні взаємини в суспільстві та відносини панування;

- на підставі цього зроблено висновок, що індивідуалістично зорієнтована практична філософія, що закладена добою модерну, неплюнним здобутком якої є персональна відповідальність, зважаючи на ситуацію людини в світі кінця ХХ сторіччя, має бути доповнена створенням етики, зорієнтованої на збереження буття в майбутньому, засадниченої на спільній (консенсуально-дискурсивній) відповідальності людей один перед одним, за буття і перед буттям в цілому.

Практична цінність та реалізація. Зважаючи на величезний інтерес до питань практичної філософії в світі, зокрема проблем, пов'язаних з етичними нормами та цінностями, і малодослідженість цієї проблематики у вітчизняній філософській літературі, проведене дослідження заповнює прогалини в цій царині знання, а відтак робить внесок у якнайшвидше подолання розриву між станом дослідження проблем практичної

філософії у вітчизняній філософії та сучасним рівнем світової філософської думки, яка репрезентується німецькою її частиною. Водночас ідеї, методологічні принципи та сформульовані в дисертаційному дослідженні висновки можуть використовуватися у подальшому вивченні морально-етичної проблематики. Наслідки тематизації основних проблем і їх розв'язання в комунікативній філософії та ціннісному консерватизмі можуть слугувати певним досвідом для практичного дискурсу в нашій країні, зокрема при визначенні процедурних вимог проведення політичних дискусій, легітимації правових норм в парламентських дебатах, суспільному обговоренні проблем ціннісних орієнтацій розвитку суспільства, політичних та економічних перетворень в напрямку його демократизації та створення соціального ринкового господарства. Результати дослідження можуть виконувати і просвітительську функцію, сприяти критичному мисленню громадян та звільненню їх від ідеологічних та догматичних ціннісних уявлень.

Концептуальний та фактологічний матеріал дисертації може бути використаний при читанні курсів лекцій з практичної та соціальної філософії, спецкурсів з сучасної зарубіжної філософії, етики, аксіології, політології та економічної теорії.

Апробація роботи. Зміст дисертації відбито у трьох монографіях автора "Превращенные формы социальной рациональности (критика современных буржуазных философских концепций)". - К.: Наукова думка, 1987; "Неоконсервативная революция": лозунги и реальность". - К.: Политиздат Украины, 1990; "Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая практическая философия)". - К.: Наукова думка,

1994; навчальному посібнику "Комунікативна практична філософія", дев'яти розділах колективних монографій, статтях у наукових збірниках і періодичних виданнях. Основні положення та теоретичні висновки дисертації апробовані у виступах і доповідях на наукових конгресах, симпозиумах, конференціях, круглих столах, серед яких: XIV Всесоюзний теоретичний семінар "Світогляд та наукове пізнання" (Переяслав-Хмельницький, 1991); XIX Всесвітній філософський конгрес "Людство на зламі: філософські перспективи" (Москва, 1993); Міжнародна теоретична конференція "Культура та етнотика" (Київ, 1994); Круглий стіл "Традиція і ми" (Київ, 1994); Трансформація філософії в Україні" (Алушта, 1995); Круглий стіл "Національне і загальнолюдське в філософському знанні" (Київ, УКМА, 1995).

Результати дисертаційного дослідження апробовані також при читанні курсів з філософії та етики, спецкурсів "Сучасна західна соціальна філософія", "Сучасна західна практична філософія" на філософському факультеті Київського університету ім. Тараса Шевченка, в Національному університеті "Києво-Могилянська академія", в роботі з аспірантами та пошукачами Інституту аграрної економіки Академії аграрних наук України.

Структура дисертації. Поставлені завдання дослідження етичних норм та цінностей, як вони постають в теоретичному дискурсі представників основних ідеально-типових позицій німецької практичної філософії, визначили логіку та архітектуру наукової праці. Дисертація складається із Вступу, двох розділів (восьми глав), Висновків та Списку використаної літератури. Обсяг дисертаційної роботи 15 д. а.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У Вступі йдеться про актуальність дослідження, ступінь опрацювання проблеми, формулюються мета, основні завдання, методологічні і теоретичні засади, визначаються наукова новизна, теоретичне і практичне значення роботи. Тут обґрунтовується доцільність вибору для наукового аналізу основних напрямків сучасної німецької практичної філософії, в яких проблема етичних норм та цінностей є предметом дискурсу.

В першому розділі "Трансцендентально-прагматичне обґрунтування етичних норм та цінностей в комунікативній теорії (К.-О. Апель, Ю. Габермас, В. Кульман)" показана специфіка комунікативної парадигми як чинника лінгвістично-герменевтично-прагматичного повороту в сучасній практичній філософії, її спрямованість на подолання методологічного монолізму класичної філософії свідомості (парадигма "я мислю") та теорії соціальної дії, побудову універсалістської макроетики через критичну трансформацію деонтологічної практичної філософії розуму на засадах трансцендентальної прагматики (парадигма "я аргументую в дискурсі").

Перша глава "Методологічний поворот: від філософії свідомості до філософії комунікації" відбиває основні інтенції трансцендентальної прагматики, де формування засадничих методологічних настанов, що здійснюється шляхом трансформації філософії на основі критичної реконструкції класичної парадигми трансцендентального розуму (Р. Декарта, І. Канта, Й. Г. Фіхте) з урахуванням досягнень посткласичної філософії - прагматизму Ч. Пірса, філософії мови і мовлення (Л. Вітгенштейн), інтеракціонізму Дж. Г. Міда, герменевтики

М. Гайдеггера, Г.-Г. Гадамера та ін., підпорядковане основному завданню комунікативної практичної філософії, а саме пошуку шляхів розв'язання проблем науково-технічної цивілізації на основі виявлення можливостей контролю homo sapiens над homo faber.

Ще й більше, наростання протиріч між тенденцією до глобалізації людської діяльності та партикулярними моральними традиціями локальних етосів різних народів, рас, культур зумовлюють необхідність створення нової макроетики відповідальності. Методологічні труднощі на шляху до раціонального обґрунтування морально-нормативних масштабів універсалістської етики, обумовлені пануванням принципу ціннісно-нейтральної раціональності, долаються засобами комунікативної реконструкції такої етики відповідальності, де аргументація, дискурс, раціональний консенсус постають як соціальні виміри розуму у світлі лінгвістичного та комунікативно-прагматичного повороту.

Таким чином, з апеляцією до комунікації пов'язується сподівання на те, аби у філософській і соціологічній теорії запровадити етичний вимір (комунікація передбачає суб'єкт-суб'єктний зв'язок, визнання в іншій людині суверенної особистості, повагу до неї - а це вже й є початок етичного зв'язку) і у такий спосіб перебороти позитивістське тлумачення соціальної науки, засноване на принципі свободи від вартостей, так і ірраціоналістичне та нігілістичне ставлення до самих вартостей. Звідси трансцендентальна прагматика постає основою для комунікативної, дискурсивної макроетики.

Виконання основного завдання в комунікативній теорії скероване тим, аби показати: а) можливість дискурсивного обґ-

рунтування етичних норм і цінностей на підставі регулятивного-го принципу ідеальної комунікації; б) шляхом реконструкції історичного розвою комунікації (філогенез), а також відповідної реконструкції становлення моральної свідомості (онтогенез) необхідність універсалістської (постконвенціональної) етики; в) можливість і необхідність переходу суспільства до примату морально-ціннісних форм соціальної інтеграції та орієнтації людської діяльності. Розв'язанню цих проблем підпорядковані теорія граничного обґрунтування (Letztbegründung) етичних норм, теорія комунікативної компетенції і метагерменевтика, соціальна теорія комунікативної дії, філософія історії як філософія розвитку комунікативних форм, концепція трансформації практичного розуму в системах сучасного суспільства.

В дисертації аналізується настановча функція комунікативної спільноти щодо критичної перевірки та легітимації моральних норм. Розкривається обмеженість емпіричної згоди в реальній комунікативній спільноті як останньої нормоутворюючої інстанції, необхідність методологічного принципу аргіогі "трансцендентальної комунікації", або "ідеальної комунікації" як вільної від відносин панування необмеженої комунікативної спільноти, що засадничує морально-етичні метаправила для конвенційно усталених правил конкретних комунікативних спільнот та інституцій. Ідеальні умови комунікації постають як формальний прояв принципу "доброго життя" суспільства рівності та справедливості і виконують функцію регулятивної ідеї в історичному процесі емансипації.

В другій главі "Обґрунтування останніх принципів етики та критика ідеології" розглядаються проблеми дискурсивної

реконструкції когнітивістської деонтологічної етики. Завдання граничного обґрунтування в комунікативній філософії постає не лише як теоретична проблема, а передусім як практична проблема, тобто у взаємозв'язку із можливостями створення умов для консенсуально-дискурсивної легітимації моральних норм як суспільної метаінституції, що уможливується на підставі комунікативної універсалізації і раціоналізації життєвого світу. Комунікативно реконструйоване поняття життєвого світу Е. Гуссерля та розуміючої соціології (А. Шютца та Т. Лукмана) розглядається Апелем та Габермасом як визначальне для розуміння етосу чи субстанціальної моральності в сенсі Гегеля і тлумачиться як дорефлексивний комунікативно успадкований досвід, що забезпечує особистісну ідентичність та соціальну інтеграцію відповідно із взірцями інтерпретації світу і стандартами моральної традиції локальної соціокультурної життєвої форми. Раціоналізація життєвого світу, що досягається шляхом універсалізації взаємності як принципу комунікативно-етичної раціоналізації, забезпечує перехід від нормативно приписаної згоди (взаєморозуміння) до взаєморозуміння, що здійснюється за допомогою аргументації, тобто за допомогою дискурсу. Дискурс є форма комунікації, завдяки якій тематизується смисловий зміст мовленнєвих висловлень та нормативний зміст оціночних вимог, що стали проблематичними. Ідеальний, не обмежений дискурс забезпечує обґрунтований консенсус в процедурі виявлення істинності чи хибності етичних норм та цінностей. Показана функціональна залежність істинного та хибного консенсусу від взаємовідношення різних типів раціональності. У зв'язку з цим вирізняються типи раціональності: цілераціональність, стратегічна

раціональність, які відбивають S-O-відношення людини до світу, визначального для принципу "волі до влади" homo faber, і дискурсивно-консенсуальна комунікативна раціональність, яка ґрунтується на S-S-відношенні, що пов'язане із "принципом взаємності" homo sapiens.

Аналізується етичний зміст таких понять, як "комунікативна компетенція", "зрілість", "повага", "взаємоповага". Компетенція тут постає як "людська здатність опанування універсалиями, що конституують діалог, тобто як здатність застосовувати правила, згідно з якими здійснюються мовленнєві акти і через які взагалі можливо досягти ситуації взаєморозуміння" (Габермас). Її слід розглядати, за Апелем, як антропологічну інстанцію совісті по відношенню до норм комунікативної етики, що представлені необхідним чином в діалозі. Тому комунікативна компетенція являє собою комунікативно-етичну компетенцію. Можна сказати, що комунікативна етика реконструює етику совісті Канта в її реалістичній мовленнєво-прагматичній повсякденній формі. А концепція комунікативної компетенції є продовженням, точніше, подальшим розвитком в мовно-прагматичному напрямку, кантівської концепції повноліття, або зрілості суб'єкта.

Поняття зрілості у Канта вказує на автономію совісті як передумову практичного розуму (бути повнолітнім, за Кантом, - це мати мужність чинити згідно з своїм власним розумом, виключаючи опіку з боку будь-кого). Проте у Канта це поняття ще монологічне.

В комунікативній теорії воно відбиває здатність до аргументативного досягнення згоди. Воно має важливе значення і як підстава етичного принципу взаємності, оскільки передба-

час відношення до іншого як до реально або потенційно зрілої особистості, тобто повагу до нього. Символіка взаємоповаги саме є тим комунікативним медіумом, завдяки чому і уможливується утворення моралі.

Поняття зрілості та поваги складає основу етичної моделі згоди. Остання лише тоді виявляється етичною, коли вводиться як нормативна умова шуканої згоди критерій здатності досягнення консенсусу для усіх можливих (яких розглядають як зрілих, або комунікативно компетентних) учасників, а не тільки для актуальних учасників конфлікту, що намагаються збалансувати свої власні інтереси. Тільки на підставі принципу всезагальної взаємності, який виключає компроміс "за рахунок третього", можна говорити про згоду в консенсуально-комунікативному смислі як засаду етичної раціональності. Раціоналізація в цьому вимірі тлумачиться, згідно з Габермасом, як поширення свободних від панування можливостей взаєморозуміння між людьми, котрі взаємно визнають себе здатними до аргументації персонами, як зняття обмеження з комунікації: раціональна комунікація мислиться лише як свободний від панування дискурс або діалог з усіма тими учасниками, котрі утворюють мовленнєве і смислове співтовариство необмеженої комунікативної спільноти.

Комунікативна реконструкція категоричного імператива Канта розглядається через перформативний, або прагматичний аспект граничного обґрунтування норм, що забезпечується рефлексією щодо умов аргументації, які уможливають уникнення перформативного протиріччя. Формулюється подвійний регулятивний принцип для етики відповідальності Апеля.

Через призму комунікативно трансформованого кантівського

імперативу, що постає у вигляді "чини так, ніби ти є членом ідеальної комунікативної спільноти", в даній главі розглядаються також метанорми комунікативної етики: раціональної аргументації; розумного консенсусу; консенсуального розв'язання конфліктної ситуації; реалізації ідеальної комунікативної спільноти і збереження існуючих можливостей її реалізації, що конкретизують даний імператив. Тематизується емансипаторська функція глибинної герменевтики, завдяки якій раціонально-комунікативне обґрунтування слугує також виявленню автентичних смислів та є процедурою викриття ідеологічних смислів, які розглядаються як відбиток хибного консенсусу в деформованій внаслідок стратегічної раціоналізації суспільства комунікації, обумовленої відносинами панування-підкорення. Показана спорідненість та відмінність між догматикою традиційно успадкованих цінностей та ідеологічною системою цінностей. Розкривається обмеженість монологічного тлумачення ідеології як хибної свідомості, протилежність у тлумаченні ідеології між комунікативною теорією, з одного боку, та герменевтикою (Гадамера) та розуміючою соціологією, з іншого. Критикується концепція універсалізації герменевтики Гадамера.

На основі реконструкції дискурсу проблеми граничного обґрунтування, де опонентами трансцендентальній прагматиці постають критичний раціоналізм, ціннісний консерватизм, постмодернізм та ін., показані методологічні межі комунікативної філософії, що обумовлені залишками "методологічного соліпсизму", трансформованого в "комунікативний соліпсизм", окреслені об'єктивно-ідеалістичні (В. Гьосле) та екзистенціалістські (Г. Ебелінг) спроби подолати протиріччя ко-

мунікативної теорії через поєднання трансценденталізму з онтологізмом.

В третій главі "Розвиток морально-ціннісних форм суспільної інтеграції та соціо-культурна еволюція моральної свідомості" на основі комунікативної трансформації філософії історії (Ю. Габермас) досліджується розвиток комунікації, що веде до утворення механізмів дискурсивного обґрунтування етичних норм як суспільної метаінституції; засобами реконструкції шаблів розвитку моральної свідомості як в онто-, так і в філогенезі (Ю. Габермас, Л. Кольберг) з'ясовується корелятивна залежність між шляхами інституціоналізації дискурсу та формуванням комунікативної (морально-етичної) компетенції. Проблема ствердження примату нормативно-ціннісних форм суспільної інтеграції щодо системних її форм досліджується через призму комунікативної трансформації соціальної теорії Ю. Габермасом, яка здійснюється завдяки переходу від теорії соціальної дії, що ґрунтується на цілерациональності, до соціальної дії, засадничими принципами якої є комунікація.

В дисертації показано, що пошуки методологічних засад для побудови соціальної теорії, а отже і розв'язання основного питання соціальної теорії (як "уможлиблюється суспільство"?) ведуться Габермасом в площині з'ясування взаємозв'язку культурно-особистісних (ціннісно-нормативних) та інституціонально-знеособлених форм суспільної інтеграції. Реконструюючи веберівську концепцію про дві форми координації соціальної дії (перша здійснюється на основі нормативної згоди в сфері цінностей, друга - завдяки компромісу в "положенні інтересів"), розвиваючи такі категорії інте-

раціоналізму Дж. Г. Міда, як "генералізований інший", "ідеальна комунікація", "дискурс" тощо, а також концепцію Е. Дюркгейма про дві форми суспільної інтеграції (соціальної та системної), доповнюючи її парсонівським системно-функціональним аналізом, та комунікативно трансформуючи категорії життєвого світу розуміючої соціології А. Шютца та Т. Лукмана. Габермас показує методологічні межі класичних соціологічних концепцій та їх потенціал в розвитку соціальної теорії в напрямку створення комунікативної парадигми. Використовуючи поняття раціоналізації, секуляризації, модернізації М. Вебера, Дж. Г. Міда, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, Габермас показує історичний розвиток комунікації, її відчуження (в цьому випадку використовується комунікативно реконструйована концепція відчуження марксизму та неомарксизму Франкфуртської школи, що конкретизується в "діагнозі сучасної епохи" як "колонізація системою життєвого світу"), та можливості подолання відчуження, які пов'язуються з переходом від домінантної системної та стратегічної форми координації соціальної дії до консенсуально-етично-нормативної форми соціальної інтеграції, яка забезпечувала б підкорення цілераціональної дії етичним нормам, що спільно обґрунтовуються і легітимуються в метаінституції дискурсу. Отож розв'язання проблеми відновлення рівноваги між системою та життєвим світом здійснюється на підставі подальшого розвитку потенціалу раціональності, закладеного в Новий час, але не технічної та стратегічної, а комунікативної раціональності.

На основі концепції поступу моральної свідомості Л. Кольберга, що передбачає такі шаблі розвитку, як доконвенціональна мораль (шабель простої взаємності), кон-

венціональна (генералізованої взаємності "закону і порядку") та постконвенціональна стадія (універсалізованої взаємності), з'ясовуються умови переходу до універсалістської дискурсивної етики, її можливості щодо забезпечення співіснування етосів різноманітних соціо-культурних життєвих форм та морально-етичної меліорації систем сучасного суспільства, розв'язанні глобальних проблем.

Аналіз зазначених проблем щодо конкретного застосування комунікативної теорії здійснюється в останній главі даного розділу "Дискурсивно-прагматична реконструкція практичного розуму", де досліджуються трансцендентально-прагматичні передумови демократизації суспільства як чинника розв'язання проблеми поєднання моралі та політики.

Розкриваючи обмеженість концепцій свобідної від етики і ціннісно-нейтральної політики, які ведуть свій родовід від Н. Макиавеллі та М. Вебера і відтворюються в неопозитивізмі, критичному раціоналізмі, аналітичній філософії та ін., в дисертації показана недостатність розв'язання конфліктів на ґрунті стратегічного компромісу. Тут обґрунтовується думка, що етизація є завданням комунікативної раціоналізації політики і уможливорюється за умов подолання протиріччя між етичною (дискурсивно-комунікативною) та стратегічною раціональністю, що забезпечується втіленням ідеї демократизації політики, втворенням таких інституцій, завдяки яким соціальні норми та "останні цінності" розвитку суспільства легітимуються демократичною громадськістю на підставі регулятивного принципу ідеальної комунікації. Розкривається зміст принципів політичної етики: а) принципу збереження реальності і таких конвенцій та інституцій людської культурної

традиції, що є етапом в прогресуючому здійсненні принципу "доброго життя", реконструйованого на основі формально-процедурних умов рівноправної (симетричної) участі громадян в дискурсі; в) принципу сприяння соціальним змінам, які уможливають демократизацію суспільства; с) принципу подолання, на скільки це можливо (але ніколи остаточно), розбіжності між ідеальною та реальною комунікацією, що політологічно конкретизується в принципі прямої демократії як регулятивної ідеї.

Зміст консенсуально-етичної трансформації економічної раціональності розкривається через аналіз зміни парадигми економічної теорії на підставі комунікативно-прагматичного методу, що є підґрунтям подолання свободної від цінностей економічної раціональності в практичному розумі свободних та зрілих індивідів, зняття концепції "двох світів" - чисто економічної раціональності та позаекономічної моральності. Показуючи обмеженість концепцій повернення до домодерного стану, коли політекономія була вплетена в моральну філософію, та ціннісно-нейтральних програм, як етатичного системного управління, так і "природного" ринкового управління, на основі трансформації нормативного фундаменту економічної теорії від утилітаристської до комунікативної етики, що здійснюється П. Ульріхом, розкривається зміст трьохшарової структури економічної раціональності: 1) політико-економічний рівень взаєморозуміння щодо легітимації економічної системи та контролю за нею. Комунікативно-етична ідея раціональності; 2) системний рівень соціально-технологічної раціональності функціонального управління відносно автономною економічною системою, де "останні цілі" задаються

політико-економічною спільнотою громадян; 3) рівень персональної дії калькуляційної моделі раціональності, де утилітаристський розрахунок не вичерпується чистим егоїзмом, а відкриває простір для ефективного здійснення альтруїстських цілей в сенсі персональної та інтерсуб'єктивної (дискурсивно-консенсуальної) відповідальності.

Розкриваються типи відповідальності: Монологічна елітарна відповідальність, що спирається на технократичний горизонт конвенціональної (традиційної) етики, основу якої складають традиції та інституції, що передбачає патерналістську відповідальність за людей та за світ; діалогічна відповідальність, що ґрунтується на демократичному горизонті комунікативної етики, висхідним пунктом якої є стос взаємності між зрілими особистостями, що передбачає спільну відповідальність на підставі розумного консенсусу.

В дисертації показане гуманістичне спрямування загальної стратегії комунікативної теорії, яка, виходячи з "діагнозу сучасної епохи", що полягає в підкоренні системою життєвого світу, скерована тим, що "в свобіднім суспільстві зрілих громадян не система має контролювати життєвий світ (технократія), а комунікативна спільнота, що ґрунтується на життєвому світі, - систему (демократія)" (П. Вльріх).

Незважаючи на певну утопічну інтенцію а'priori трансцендентальної комунікації, показана відмінність комунікативної теорії, що несе у собі етичний сенс, від так званої конкретної утопії (введення в структуру дійсності змістовних визначень майбутнього як спонукальних чинників "об'єктивної ходи історії"), чи "утопії в поганому сенсі", розкрита антиутопічна та антиідеологічна спрямованість ко-

мунікативної філософії.

В другому розділі "Онтологічні засади етики відповідальності та ціннісний консерватизм (А. Гелен, Г. Йонас, Г.-К. Кальтенбруннер, Г. Рормозер, Г. Шельскі, Р. Шпаеманн)" досліджуються онтологічна, системно-функціональна та антропологічна складові концепції дискурсу практичної філософії ціннісного консерватизму, показується її достатність до трансцендентальної прагматики (критика технічного розуму, ціннісного нігілізму тощо) та суттєва відмінність від неї, що проступає в критиці деонтологізму та формалізму в етиці, розумінні останньої як "етоса, що переживається", в зверненні до буттєвих вимірів етоса - звичаїв, традицій, інституцій.

В першій главі "Екологізація етики: онтологічні та системно-функціональні передумови" показані шляхи подолання в ціннісному консерватизмі антропологізму в етиці (як в варіанті філософії суб'єктивності, так і в варіанті філософії інтерсуб'єктивності), що здійснюється в напрямку екологізації та онтологізації етики, ствердження "дружньої космосу етики", чи етики "спільної системи", в яких людина та світ знаходились би у згоді один з одним. Розкривається екологічний зміст онтологічного та системно-функціонального підходів до етики, сенс концепцій "аксіології як складової онтології", "етики виживання", "етики межі" тощо. Проводжучи лінію Арістотеля-Гегеля, ціннісний консерватизм на противагу трансцендентальній прагматичі, що розвивається в речішій традиції Платона-Канта, принципу надії протиставляє принцип дійсності та відповідальності за дійсність, а принципу справедливості - принцип доброго життя та принцип ви-

живання.

Певним внеском в дослідження цієї проблеми, який став результатом прагнення автора дисертації поєднати онтологічний підхід Г. Йонаса (так само як і принцип "благоговіння перед життям" А. Швейцера) із системно-функціональним підходом Лумана та консенсуально-діалогічним принципом Апеля та Габермаса, є синтетичний квазі-міфологічний імператив: чини тільки згідно із максимою, виходячи з якої ти міг би передбачити, що наслідки та побічні наслідки, які можуть виникнути із її всезагального застосування, будуть "прийнятними" для усього сушого, що немов би (als ob) приймає участь в дискурсі. Тут кантівська вимога не ставитись до людини тільки як до засобу, набуває всезагального онтологічного сенсу відношення людини до усього сушого, де останнє постає не лише як об'єкт, чи предмет (Gegenstand), а як (квазі-) суб'єкт, як рівноправний партнер (Gegenspieler), якщо скористатись поняттям Г. Маркузе. Проте, що саме може бути прийнятним для сушого і його фрагментів, може бути визначено лише через суспільний дискурс, регулятивною ідеєю якого є ідеальна комунікація, де суше "говорить" до людей і через людей (та їх спільнот), які, так би мовити, мають захищати його "інтереси" (наприклад, екологічні рухи, суспільно-політичні об'єднання "зелених" тощо), і де люди постають не просто як частка сушого, а представляють його в дискурсі.

В підсумку змісту цієї глави відзначається те, що, незважаючи на помітні відмінності, і онтологічний, і функціональний підходи до етики мають спільні точки дотику, які полягають передусім у тім, що вони заперечують так званий панморалізм. Мораль тут не є абсолютом, "мораллю як такою", котра

прагне вивести етичні норми із самої себе, із розуму, чи із колективного розуму. Вона не тлумачить їх як незалежні масштаби діяльності, не визначає, що є хорошим (цінним) та моральним як таке (Платон), чи, що людина має чинити (Кант, комунікативна теорія); вона сама може бути піддана оцінці: наскільки вона виконує або не виконує покладені на неї функції.

В главі "Антропологічні підвалини інституціональної етики" автор дисертації аналізує інші основні концептуальні складові ціннісного консерватизму, а саме антропологічну концепцію, де домінують погляди на людину як на "недостатню істоту", на основі якої розвивається інституціональна етика, де моральність зводиться передусім до її стримуючої функції та функції "розвантаження" (Entlastung).

На підставі всезагальної теорії еволюції Н. Лумана, чинником якої є концепція "системної складності суспільства" в ціннісному консерватизмі ставляться під сумнів класичні теорії суспільства, де в центрі уваги був суб'єкт, суверенність розуму, свобода тощо. Зважаючи на посилення складності суспільства, представники ціннісного консерватизму, зокрема Г. Люббе, Г. Шельскі, висувають тезу про "втрату сенсу", втрату "здатності судження", "втрату компетенції", і передусім морально-етичної компетенції. Звідси заперечуються домагання розуму на граничне обґрунтування етики, із процесу обґрунтування елімінується питання про "останні підвалини" етичних норм, питання про метанорми. На противагу рефлексивно-дискурсивному обґрунтуванню трансцендентальної прагматики висувається аксіологічний та "морально-практичний" депіціонізм, коли останні підвалини моральних суджень прий-

маються на основі рішення (Decision). Отож питання про обґрунтування істиності норм та цінностей підміняється питанням про їх легітимацію на основі рішення, шляхом досягнення компромісу між різноманітними інтересами, коли консенсуально-дискурсивна раціональність підміняється стратегічною. На підвалинах децісіонізму і на противагу універсальній прагматичній комунікативної теорії неоконсерватори вводять функціонально-прагматичну модель дискурсу, яка постає як "прагматика обмеження дискурсу", що конкретизується імперативом "обмеженості часу" та імперативом "необхідності обмеження тем та учасників дискурсу". Звідси процес нормування в ціннісному консерватизмі редукується до "прагматичного" (Г. Люббе), "конкретного" (В. Клюксен), чи "реального історичного" (Г.-Г. Гадамер) розуму, що збігається з позицією постмодернізму (В. Вельш, П. Козловські).

Третя глава "Новий традиціоналізм та субстанціальна моральнісність "внутрішньої моралі" відбиває прагнення теоретиків ціннісного консерватизму підвести під моральні цінності трансісторичні підвалини, що проступають в традиції як "розуму в історії". Погляд представників ціннісного консерватизму спрямовано не в ідеалізоване майбутнє (Zukunft), хай це буде лише регулятивна ідея "трансцендентальної комунікативної спільноти", аби його критеріями оцінювати теперішнє, а в ідеалізоване минуле, аби завдяки ньому надати моральний авторитет сьогоденню. Минуле, шоправда, не в сенсі того, що було (Vergangenheit) чи звершилось (Gewesene), а минуле як те, що триває (Dauernde), як Herkunft попри Zukunft. Відтак сама ідея традиції отримує онтологічну інтерпретацію і тлумачиться як подолання часової

структури людського буття, що закладена в смертності людини. Вона уявляється не як історичний процес, що спрямований до майбутнього ідеального суспільства справедливості (комунікативна теорія), а як природний процес, в якому повторюється одне і те ж, що триває і продовжується у всі часи, як вічне повернення.

Таким чином, світогляд та світосприйняття неоконсерватизму - це не утопія, а ностальгія, про що досить чітко заявляють і Г. Люббе, і Г. Рормозер і ін., визначаючи орієнтири "духовного повороту". Якщо послідовно дотримуватись принципів традиціоналізму, тоді неможлива критична перевірка традиції. Ціннісний консерватизм наполягає, що критичне переусвідомлення традиції може покласти їй край, оскільки воно здійснюється згідно з критеріями, які не витікають із традиції (Н. Піпер).

Отже, якщо для представників філософії поступу модерного суспільства, зокрема для просвітителів, властивим є критичне ставлення до такого явища, як традиція, і не лише щодо її змісту (середньовічних передсудів та забобонів), але й щодо притаманного їй механізму утворення, передачі та засвоєння норм та цінностей, коли виключається рефлексивність, активність та суверенність людини в їх формуванні, то неоконсервативна думка всіляко намагається відродити традицію, розглядаючи її як передню структуру розуму. Виступаючи з корекцією Просвітництва, переусвідомлюючи його через досвід німецького романтизму та "революції справа" тридцятих років, "діалектики просвітництва" Адорно та Горкхаймера, неоконсерватори висувають концепцію "просвітництва, що руйнує саме себе", доповнюючи її луманівською концепцією "пост-

просвітництва", чи "соціологічного просвітництва", на меті якого є "обмеження дискурсу", забезпечення таких механізмів формування смислів діяльності, які знаходяться поза контекстом життєвого світу суб'єктів, а відтак і поза їхнім розумом.

Спроба відродити та надати нове життя такому культурному явищу, як традиція, вступає також і в суперечку із основними ідеями класиків західної соціології кінця XIX - початку XX століття (Ф. Тьоніс, М. Вебер, В. Зомбарт, Е. Дюркгейм та ін.), які тлумачили становлення модерного (буржуазного) суспільства і відповідний йому процес раціоналізації як подолання традиціоналізму, який гальмував розвиток капіталізму. Категорія традиції відносилась до визначень феодального суспільства принаймні настільки, наскільки феодальне суспільство уявлялось, наприклад, Веберу чи Зомбарту, як традиційне.

"Новий традиціоналізм", таким чином, переусвідомлюється в душі системної теорії, в якій передбачається застосування системно-функціональних визначень до "внутрішньої моралі" (Binnenmoral) в сенсі четвертого конвенціонального шаблю розвою моральної свідомості Л. Кольберга. Поєднання традиціоналізму з системно-функціональною теорією є реконструкцією, звичайно ж на новому рівні, механізму впливу суспільства на особистість, що нагадує середньовічний, - механізму, за яким інституціональні системи норм виконують "функцію стримання" черезмірної енергії людини від ірраціонального застосування на тому шаблі розвою моральної свідомості, коли індивіди ще не здатні (чи вже не здатні) до розв'язання конфліктів на ґрунті розумно-етичного поро-

зуміння.

В главі показано, що звертаючись до повернення до конвенціональної (традиційної) внутрішньої моралі, що має національні або етнічні корені і втілюється в певних життєвих формах, ціннісний консерватизм спрямований на заперечення універсалістської моралі і ствердження плюралізму в етиці. Розвиваючи концепцію Вебера про "політеїзм цінностей", сучасний консерватизм відмовляється від інтенції до єдності практичного розуму, навіть якщо останню тлумачити як регулятивну ідею. А тому він спирається не на всезагальні формальні норми деонтологічної етики, а на матеріальні цінності культурної спільноти, традиції якої несуть у собі проєкт "доброго життя" в аристотелівському розумінні цього поняття.

Досліджуються підходи неоконсерватизму до проблеми цінностей, які тлумачаться тут не як система уподобань, а як система застережень. "Цінністю усіх цінностей" (Г. Йонас), "центральною темою комунікації та функціональним еквівалентом смислотворення" (Н. Луман) постає тут "страх". В умовах зростаючої складності взаємодії суспільства з навколишнім середовищем страх, згідно з Луманом, трансформує невизначеність становища речей в певні очевидності, здійснює редукцію складності, підвишуючи резонантні можливості системи. Тому він є самодостатнім принципом, що не потребує теоретичного обґрунтування. Йонас наполягає на тім, що імманентна відповідальність за буття, за майбутнє робить саме страх, а не надію, джерелом належного, морального актом. "Мораль, засадничена страхом, посідає місце моралі, підґрунтям якої є повага". Він є метафізичним страхом (Angst), отож є сучасним

а'ргюргі і протистоїть будь-якій критиці чистого розуму (Луман). Але він є також і емпіричним страхом (Furcht), пов'язаним з ризиками існування в сучасному світі (Йонас). Страх стає на чолі усіх вартостей, переоцінюючи їх.

В четвертій главі "Взаємодія етосу та соціальних систем: функціональний підхід" розкриваються відмінності ціннісного консерватизму та комунікативної теорії з питань взаємин етики, політики, господарства. Показані основні цінності етики межі в системно-диференційованому суспільстві: "помірність", "поміркованість", "обмеження" і "самообмеження", "дисципліна" і "самодисципліна", "самоконтроль" і "самопідкорення", які дедукуються із суперцінності "страху".

В главі також здійснюється критичний аналіз концепції відносної незалежності культурних кодів у сфері політики, етики та господарства. Показано, що ціннісний консерватизм спрямований на збереження та подальше відтворення несиметричної комунікації, відносин панування людини над людиною за допомогою надособистісних структур, заперечення "комунікативної компетенції" індивідів, діалогічної рівноправної участі їх в легітимації етичних норм та цінностей, що проступає в таких концепціях, як "класове панування інтелектуалів як нового суспільного духовенства", "історія як мовленнєва боротьба", "публічність як фактор влади", "кругообіг еліт", "помірна демократія", "педагогічний авторитаризм" тощо.

Підсумовуючи зміст другого розділу, автор дисертації вказує на те, що і комунікативна теорія, і ціннісний консерватизм сприяли корекції курсу суспільного розвитку, який було започатковано добом модерну. Цивілізацію та культуру,

"зовнішні" структурні параметри модерну і "внутрішню", етико-практичну модерність не слід тлумачити як антагонізм, хоча вони і не є тотожними. Отож не втеча від модерну, а рух у напрямку до морально-етичної реконструкції модерну на підставі реалістичнішого погляду на його історичні перспективи визначають пафос дискурсу в сучасній німецькій практичній філософії.

У Висновках підсумовуються результати дослідження, розкривається значення постановки морально-етичних проблем в сучасній німецькій практичній філософії для вітчизняної філософської думки, значення цього досвіду для входження України в світову спільноту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ ПРЕДСТАВЛЕНО В ПУБЛІКАЦІЯХ

Монографії:

1. Превращенные формы социальной рациональности (критика современных буржуазных философских концепций). - К.: Наукова думка, 1987. - 163 с. (в соавт.).
2. "Неоконсервативная революция": лозунги и реальность. - К.: Политиздат Украины, 1990. - 206 с. (в соавт.).
3. Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая практическая философия). - К.: Наукова думка, 1994. - 200 с.

Розділи в колективних монографіях:

4. Дилемма рационализма и иррационализма в современной буржуазной философии//Идеалистическая философия и идеологические доктрины современной буржуазии. - К.: Наукова думка, 1983. - С. 50-92.

5. Научно-технический прогресс и концепции рациональности капиталистического общества//В плену социальных иллюзий. - К.: Политиздат Украины. - С. 81-104.
6. В поисках рациональных оснований капитализма//Духовный мир социализма и современная идеологическая борьба. - Киев: Политиздат Украины, 1985. - С. 182-198.
7. Недостаточность антропологического обоснования неоконсерватизма в буржуазной западногерманской философии//Современная буржуазная философия человека (критический анализ). - Киев: Наукова думка, 1985. - С. 239-261.
8. Критика неоконсервативной концепции "власти интеллектуалов"//Современный антикоммунизм. Социально-философские концепции. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 82-111.
9. Коммуникативная философия и буржуазно-либеральный диагноз эпохи//Личность в буржуазном обществе. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 116-157.
10. Ценностные ориентации в социальной философии ФРГ: контрверза "нового утопизма" и "нового традиционализма"//Социальная перспектива (философско-методологический анализ современных зарубежных концепций). - К.: Наукова думка, 1992. - С. 117-154.
- Статті в наукових збірниках:
11. Критика буржуазных концепций социальной рациональности//Критика буржуазных концепций науки. - К.: Наукова думка, 1986. - С. 30-40.
12. Неоконсервативная "реконструкция" идей классического рационализма//История философии и культура. - К.: Наукова думка, 1991. - С. 253-270.
13. Реабилитация аксиологии в современной западной фи-

дософни//Онтологічні проблеми культури. - К.: Наукова думка, 1993. - С. 130-141.

Статті

14. Соціальна раціональність як предмет марксистського аналізу в контексті сучасної ідеологічної боротьби//Filosofia, 1985, N5. Vydavatelstvo Slovenskej Akademie VIED, Bratislava. - С. 592-606.

15. Попередні зауваги про трансцендентальну прагматику//Філософська та соціологічна думка, 1992, N2. - С. 64-71.

16. Світ має бути кращим: Післяслово до "Маніфесту"//Політологічні читання, 1993, N2. - С. 65-78.

Анотація. Ермоленко А. Н. Дискурс етичних норм и ценностей в современной немецкой практической философии. Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.05 - история философии. Институт философии НАН Украины, Киев, 1996. Защищается рукопись диссертации, в которой на основе анализа современной немецкой практической философии выдвигается идея необходимости морально-этической переориентации общества путем институционализации дискурса как общественной легитимирующей инстанции, обеспечивающей консенсуально-этическое разрешение социальных конфликтов, демократизацию социальных институтов и систем, сосуществование различных этосов и культур. Результаты разработки метода дискурса дают возможность наметить пути модернизации посттоталитарных обществ, преодоления этического нигилизма, а также определить рациональный баланс между возрождающимися традиционными этическими ценностями и универсальными моральными нормами.

Vermolenko A. N. presents his thesis "Discourse of moral norms and values in modern German practical philosophy" for a Doctor's degree in Philosophy on the speciality 09.00.05 - History of Philosophy. Institute of Philosophy of National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, 1996. The manuscript of the thesis is to be supported. The author has analyzed modern German practical philosophy. He puts forward an idea about necessity of moral re-orientation of society by means of institutionalization of discourse as a public legitimizing instance. He considers discourse to be guaranteed a consensual-moral solution of social conflicts, democratization of social institutions and systems, co-existence of different ethoses and cultures. The elaboration of discourse's method gives a possibility to plan the ways of modernization of post-totalitarian societies, to overcome moral nihilism and to define rational ballance between reviving traditional moral values and universal moral norms.

Ключові слова: дискурс, норми, цінності (етичні), граничне обґрунтування, комунікація, консенсус, взаєморозуміння, життєвий світ, децісіонізм, страх, легітимація, відповідальність, практична філософія, раціональність, перформативне протиріччя, екологічна комунікація, постконвенціональна етика, ціннісний консерватизм.

AB 34.965